

A verbális szövegek szövegtana és a nyelvészet

I. rész

Beszélgetésünk eddigi részeiben a szövegfogalom értelmezésével (1. rész), a szövegtani kutatás diszciplináris környezetével, valamint a szövegtanok és alkalmazási területeik kapcsolatával (2. rész), az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozásával (3. és 4. rész) és az általános szemiotikai szövegtan és szövegtani társtudományai kapcsolatával (5. rész) foglalkoztunk. A jelen (és az ezt követő) részben a verbális szövegek szövegtana és a nyelvészet kapcsolatának főbb kérdéseit tárgyaljuk.

1. kérdés: Mivel indokolható a 'verbális szövegek' szakkifejezés használata?

P. S. J.: Ahogy e *Beszélgetés* első fejezeteiben láttuk, a 'szöveg' szakszó használata több szempontból sem tekinthető egyértelműnek. Ha figyelmen kívül hagyunk olyan szélsőséges eseteket, mint például azt, hogy bizonyos strukturalista nyelvhasználat keretében 'szöveg'-nek minősül a divat, vagy egy-egy szociokulturális kontextus konyhaművészete is, a többértelműség egyik oka az, hogy a 'szöveg' szakszót bizonyos idő óta nemcsak 'kizárólag lexikai elemekből létrehozott nyelvi tárgyak'-ra utaló elemként használjuk, hanem multimediális – azaz nem verbális elemeket (például illusztrációkat) tartalmazó – 'közlemények'-re utalóként is. Minthogy azonban ez utóbbiakkal kapcsolatban pontosabb utalóelemként időközben létrejött a 'multimediális szöveg' szakkifejezés, annak érdekében, hogy ez ne a (puszta) 'szöveg' szakszóval álljon (aszimmetrikusan) szemben, meghonosodóban van a 'verbális szöveg' szakkifejezés. Ennyiben tehát jogosnak tarthatjuk a 'verbális szöveg' szakkifejezés használatát, még akkor is, ha a (szűkebb értelemben vett) 'szöveg' szakszó használói azt tautológiának tartják. E szakkifejezésekkel kapcsolatban természetesen nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy ezek írott, nyomtatott vagy más módon rögzített közleményekre éppúgy utalhatnak, mint a közvetlenül 'élőben' kifejezésre jutókra.

B. Zs.: A 6–18 éves korosztály korábbi magyar nyelv és irodalom tankönyveiben sem a 'verbális szöveg', sem a 'multimediális szöveg' szakkifejezések nem fordultak elő, ez utóbbi hiányát nyilván a tankönyvek megírásának, illetve a multimediális szövegek megjelenésének, elterjedésének eltérő ideje magyarázhatja. Az írott és beszélt nyelv kifejezésekkel együtt szakkifejezésként – elsősorban a középiskolai korosztály számára készült tankönyvekben – 'verbális kommunikáció', illetve 'non verbális kommunikáció' kifejezések azonban használatosak.

Ami 'a multimediális szöveg' szakkifejezést illeti, használatát a készülő tankönyvekben többek között az is befolyásolni fogja, hogy *A magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga általános követelményei* című új dokumentumnak a tantárgy általános jellemzését összefoglaló része egyrészt tartalmazza: „...a magyar nyelv és irodalom oktatásának – hiteles válaszok megfogalmazásával – szembe kell néznie azzal, hogy 1. komoly multikulturális kihívással áll szemben, amit az informatika, az elektronikus információhordozók, a műholdas televíziózás, a videokultúra, a CD-ROM térhódítása jelent, s e folyamat még előre nem látható erővel hat a könyv kulturális információhordozó és szellemi jelen-

tőségére...”, másrészt a dokumentum *Az irodalom érettségi vizsga általános követelményei* között a „hangzó és látható irodalom (pl. színpadi, rádiós, televíziós adaptációk, filmfeldolgozások)” (1) témakört is feltünteti.

2. kérdés: *A verbális nyelvek 'megformáltság-központú' nyelvészetének milyen két fő ágát célszerű megkülönböztetni?*

P. S. J.: Mielőtt e kérdésre választ adnék, először nyilvánvalóan arról kell szólnom, hogy milyen értelemben beszélek 'megformáltság-központú nyelvészet'-ről. Köztudott, hogy az utóbbi három évtizedben létrejöttek a nyelvészetnek/lingvisztikának olyan ágai, mint például a *pszicholingvisztika*, *etnolingvisztika*, *szociolingvisztika*. Ezeknek az elnevezéseknek előtagjában az jut kifejezésre, hogy a szóban forgó nyelvészetek miben különböznek a nyelvészetnek attól az *alapágától*, amely különböző nagyságrendű nyelvi szerkezetek/szerkezetláncok (vagy megnyilatkozások/megnyilatkozásláncok) *megformáltságának* (Deme László terminológiájának kicsit kiterjesztett értelmű használatával: *meg-* és *beszerkesztettségének*) leírásával és értelmezésével foglalkoznak. Én ennek az alapágnak a megjelölésére használom a 'megformáltság-központú nyelvészet' szakkifejezést, többek között az 1. kérdésben említett aszimmetrikus kapcsolatokkal analógkapcsolatok elkerülése végett: azaz annak érdekében, hogy a 'pszicho-', 'etno-', 'szocio-' előtagokkal közelebbről meghatározott nyelvészetek ne magával a (puszta) 'nyelvészet'-tel álljanak szemben.

Ami mármost ezt a 'megformáltság-központú nyelvészet'-et illeti, azon belül a következő három *főág* különböztethető meg: a *lexikogrammatikai*, a *verstani* és a *prozódiatani*. Minthogy egyrészt a véleményünk szerint e három elnevezés 'globális értelme' többé-kevésbé intuitíve is világos, másrészt a következőkben részletesen is foglalkozunk velük, közelebbi értelmezésüket itt mellőzzük.

B. Zs.: Általánosságban azt mondhatjuk – noha közismert, hogy különböző grammatikákat érvényesítő tankönyvek is jelen vannak közoktatásunkban (például a *Zsolnai József* nevéhez fűződő NYIK-program, a *Bánréti Zoltán* nevéhez fűződő NYKIT-program) –, hogy a nyelvtudomány területeinek és módszereinek ismertetése nem része a 6–18 éves korosztály tankönyveinek. Általánosságban azért, mert a jelenben tíznél is több könyvkiadó adott/ad ki – kiadónként is többféle – tankönyvet, tankönyvcsaládot, s ezek mindegyikének ismeretével e pillanatban nem rendelkezh(ett)ünk. (Az 1978-as tanterv tankönyveiről, valamint az 1989 után készült könyvekről *A. Jászó Anna A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10–18 éves korig* című cikkében nyújt tájékoztatást.) (2)

Ami a *pszicholingvisztikát*, a *szociolingvisztikát*, az *etnolingvisztikát* illeti, ezeknek a tudományterületeknek egy része az érintett korosztálynak megfelelő pedagógiai transzformációban része a tananyagnak, ha nem is a tudományterület szokásos terminológiájával jelölten.

Konkrét példaként érdemes megemlíteni a *szociolingvisztika* megjelenését egy adott könyvben. Ezt megelőzően azonban *Kiss Jenő Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak* című könyvének előszavából idézek néhány gondolatot, annak megvilágítására, hogy egy viszonylag új nyelvtudományi ágazat iskolai oktatását mi minden befolyásolhatja: „A szociolingvisztika – eredményeinek gyakorlati hasznosíthatósága miatt is – nemcsak népszerű, sőt divatos, hanem egyszersmind lendületesen fejlődő tudományág is. Magyar szerzőtől magyar nyelven még nem jelent meg fontosabb fogalmait, vizsgálati területeit, módszereit bemutató könyv. [...] A kötet megírásával ketős célt kívánok követni. Egyrészt és elsősorban magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók, illetőleg bölcsészhallgatók tankönyvéül, valamint a magyar- és nyelvtanárok tájékoztatására szánom ezt a könyvet.” (3)

Ami a konkrét példát illeti, az idézett szerző készítette el a *Szende Aladár-féle* tankönyvcsaládnak azt a diákokhoz szóló tematikus füzetet, amelynek fűlszövegében a következőket olvashatjuk: „...A könyv első ízben ad áttekintő összefoglalást a magyar

anyanyelvűek magyar nyelvhasználatáról szociolingvisztikai szempontok következetes figyelembevételével. Némely fejezete kijózanító szembesülést jelent a múlt és a jelen bizonyos tényeivel. A nyelvhasználat és a nyelvenkívülség szoros kapcsolatának bemutatása érdekesítő és tanulságos olvasmánnyá teszi.” (4)

Mint azt az alábbi két választott példa mutatja, a *meg-* és *beszerkesztettség* tárgyalása – Deme László nyomán – a középiskolai tankönyvek szinte mindegyikében fellelhető.

A szöveg mondanivalójára a teljesség, formai szempontból a kerekre szerkesztettség, a befejezettség az igény. A megszerkesztett mondanivalónak arányosnak, egységesnek és összefüggőnek kell lennie. Lássunk erre két különböző tankönyvből vett példát:

„A szövegnek különböző szintjei vannak. Ezek a szavak, szószervezetek, mondatok, mondatok: a szöveg komponensei (összetevői). A sorrendet (a nyelvhasználat szintjén felfelé haladva) a mondatrészek (szórend), a tagmondatok, a mondatégszék és a mondat fölötti szövegegységek sorrendje jelenti.

A beszerkesztés egy alsóbb nyelvhasználati szint egységének beépítése a közvetlenül fölötté lévőbe:

- a mondatégszék mint komponensek sorrendje a tagmondatot építi be a mondatégszékbe;
- a tagmondatok mint komponensek sorrendje a mondatégszék építi be a mondat fölötti szövegegységbe;
- a mondatégszék mint komponensek sorrendje a mondat fölötti szövegegységet építi be a bekezdésbe;
- a mondat fölötti szövegegységek mint komponensek sorrendje a bekezdést építi be a szakaszba – és így tovább (Békési Imre után).” (5)

*

„A szöveg kisebb egységekre tagolódik: mindenekelőtt mondatokra, de igen gyakran bekezdésekre is, a hosszabb szövegekből ismerjük például a fejezetekre tagolódást. A különböző egységeket a megszerkesztettség és a beszerkesztettség jellemzi. E két sajátosságot eddig a mondattal kapcsolatban vizsgáltuk. Azt tehát már tudjuk, hogy a szöveg mondatait a grammatika szabályai szerint szerkesztjük meg, de a mondanivalónak megfelelően be is szerkesztjük a szövegbe: alkalmazzuk az előzményekhez, és felhasználjuk a későbbi mondandónk előkészítésére is. Egy szövegbe vizsgálhatjuk a bekezdések megszerkesztettségét is – például a bekezdésen belül a mondatok egymáshoz való grammatikai-logikai viszonyát –, de azt is tapasztalhatjuk, hogy egy-egy névmás, kötőszó vagy tartalmilag fontos kulcsszó még bekezdéseket is beköthet a szövegbe.” (6)

Ezeknek a meghatározásoknak olyan szövegfelfogás képezi az alapját, amely szerint egy szöveg minimum két mondatból álló egység.

Ahhoz, hogy a továbbiak során megállapításainkat konkrét példákon szemléltethessük, lássunk itt egyrészt két szöveget (lásd: *Ve/6* és *Ve/7*), másrészt egy táblázatot (lásd *1. táblázat*), amely a verbális szövegek kompozicionális szerkezete elemzésében használt lexikogrammatikai és verstani elemek hierarchiáját szemlélteti.

A szövegekben a szögletes zárójelbe tett számok a szövegmondatok sorszámát jelzik, szövegmondatnak a mondatzáró írásjelekkel vagy kettősponttal lezárt szövegegységeket tekintve.

A táblázat, amely a *Beszélgetésünk* ötödik fejezetében található táblázatnak elméleti szempontból kiegészített változata, itt adott formájában kiegészített volta ellenére sem teljes, mert nem tartalmazza a prozódiai megformáltsággal kapcsolatban használatos (használható) szakkifejezéseket magába foglaló oszlopot. A lexikogrammatikai és a verstani kategóriák táblázatbeli párhuzamossága természetesen nem jelenti azt, hogy az ezekkel a kategóriákkal megnevezett nyelvi elemek nagyságrendje azonos – párhuzamosságuk csupán a hierarchiában betöltött helyükre vonatkozik!

Ve/6

„Az angyal és a kutyák (7)

[1] Mellemem nyomta nehéz álom,
gyémánt fénnel szememet sütötte:
[2] láttam egy angyalt fõnn a dombon
tüskés akácosban megkötözve.

5. [3] Átlátszó volt az angyal torka,
benne a lélek fõl és alá járt,
sárga kutyák két lábra állva
nyaggatták, csomóban tépték tollát.

10. [4] Korán ébredtem, fájt a szívem,
éreztem, valóság volt az álom,
angyaltollat keresni mentem,
hó ragyogott az egész világon.”

(Nagy László)

Ve/7

A hiúz címû mû első négy bekezdése. (8)

„[1] Őszi vasárnap volt. [2] Vasárnap, mert apám otthon foglalatostkodott, és őszi, mert napfényben ragyogtak a tarkuló erdők és bokrosok a falu felett.

– [3] Ebéd után eljössz velem a Bábirkóba, fordult hozzám apám. – [4] A Bábirkóba? – kérdeztem csodálkozva, mert más vasárnapokon sokkal nagyobb sétákra indultunk a patakok mentén. – [5] Megnézzük a vadat. – [6] Miféle vadat, apám? – [7] Amit a székely vadászok tegnap hoztak le a havasról. [8] Barabás lötte bele az utolsó golyót, s most ott van az ő házában.

[9] A vad felizgatta képzetem. [10] Medve? [11] Farkas? – [12] Majd meglátod – felelte rejtélyeskedő apám.

[13] A Bábirkó nevű falurész nem volt messze a házunktól. [14] Beléptünk a fáragott kapunk. [15] Ismertem a vers bajuszú Barabást, ő volt a falu egyik legbátább és legszerencsésebb kezű vadásza. [16] Üdvözölte apámat, s megkérdezte: – [17] Vadat látni jöttek? – [18] s már be is tessékelt az alacsony, mestergerendás mennyezetű szobába. [19] Táguló szemem hamar meglátta a vadat. [20] A mestergerendában, kovácsolt vasszegec hurok volt, abban volt a feje, teste lelógott a padló felé. [21] A padló és a farka vége között alig volt két arasznyi a távolság. [22] Bundája foltos, lába karmos, bajusza nagy macskabajusz, erős fogú szája tátva maradt a halálos görcsben, szörpamacs a füle hegyén. – [23] Hiúz – mutatta be apám. – [24] Hiúz – ismételte meg a szót Barabás mosolyogva. [25] Álmélkodva néztem a vadat: [26] hiúzt sose láttam...”

(Áprily Lajos)

3. kérdés: *Melyek a verbális nyelvek nyelvészeti tudományágainak lexikogrammatikai szektorai?*

P. S. J.: Ahogy *Beszélgésünk* 4. fejezetének 2. sz. táblázatában – amely a szövegtani kutatás diszciplínakörnyezetét szemlélteti – láthattuk, hogy a nyelvészeti tudományok oszlopában a következő három tudományágat különböztettük meg: *rendszernyelvészet*; *a rendszer elemei használatának nyelvésze*; *szöveg'-nyelvészet*. Az alábbiakban azt próbálom röviden kifejtetni, hogy mi ennek a megkülönböztetésnek a lényege a *lexikogrammatika* vonatkozásában *szövegtani perspektívából* nézve.

A *rendszernyelvészet* és a *rendszer elemei használatának nyelvésze* az én elképzelésemben szintaktikai szempontból a 'mélystruktúra' és a 'mélystruktúrából levezethető felszíni struktúrák' megkülönböztetéssel analóg. Bizonyos leegyszerűsítéssel szólva: a rendszernyelvészet lexikogrammatikai szektora a különféle szintaktikai szintű elemek kategoriális szerkezetét kell leírja/értelmezze, a rendszer elemei használatának nyelvészetéé pedig (többek között) azt, hogy egy-egy adott kategoriális szerkezetből milyen grammatikailag helyes lineáris elrendezések hozhatók létre.

A 'szöveg'-nyelvészet lexikogrammatikai szektora ezekkel szemben (oly mértékben, amily mértékben kizárólag nyelvészeti ismeretekre támaszkodva ezt meg tudja tenni!), egyrészt azt kell leírja/értelmezze, hogy egy-egy adott szöveg mely elemei tekinthetők *ugyanarra a személyre/tárgyra/eseményre utalónak* (szakkifejezéssel élve: *koreferenciálisnak*), másrészt azt, hogy egy-egy adott szöveg valamely adott szöveghelyén egy kategoriális szerkezetnek miért az a *lineáris elrendezése* áll, amelyik valójában ott áll. (Ez utóbbihoz azonban már verstani és/vagy prozódiai szövegnyelvészeti elemzés is szükséges.)

Mielőtt a nyelvészet e három ágát lexikogrammatikai szempontból közelebbről szemügyre vennénk, a nyelvészet 'szaknyelvé'-nek (terminológiájának) egy-két általános kérdésével kell foglalkoznunk.

Az 1. táblázat baloldali oszlopa a *lexikogrammatikai RENDSZER* elemeit tartalmazza, 'kompozicionális hierarchiá'-ba rendezve azokat. Az elemek megnevezésére e táblázatban használt kifejezések fő funkciója az, hogy utaljanak a szóban forgó elem nagyságrendjére. A lexikogrammatikai rendszeren belül természetesen egyértelműen meg kell alkotni a szófaji és mondattani kategóriák rendszerét, és definiálni kell egymáshoz való viszonyukat. A táblázatban az „összetett mondat” kifejezés kurzívált volta azt kívánja jelezni, hogy az összetett mondat a lexikogrammatikai rendszer maximális nagyságrendű eleme. (Az, hogy értelmezhető-e a rendszeresen belül egy 'mondattömb'-nek nevezhető maximális nagyságrendű lexikogrammatikai elem is, még kutatás tárgyát képezi.)

A kompozicionális *lexikogrammatikai megformáltság* szintjei és egységei a *lexikogrammatika RENDSZERÉ*ben

A kompozicionális *lexikogrammatikai és verstani megformáltság* szintjei és egységei a SZÖVEGben

A kompozicionális (*metrikai-ritmikái*) *verstani megformáltság* szintjei és egységei a *verstan RENDSZERÉ*ben

SZÖVEG		
	•	
	•	
	•	
	•	
	.....	!Versszak-csoport!
	.....	!Versszak!
	.....	!Verssor-pár!
MaM↑	Egyszerű mondat	<i>Verssor</i>
	.....	.....
	.....	.....
	Főnévi / Igei csoport	Ütem- / Versláb-csoport
MeM↑	Szóalak	Ütem / Versláb
	.....	.....
	.....	.....
	Szóalak 'morfémacsoport' 'szótagcsoport'-összetevője	Ütem / Versláb 'verstani' összetevője
MiM↑	Morféma	Verstani szótag
	.....	.....
/MiM↑/	Fonéma / Graféma	Fonéma / Graféma
	.....	.....

1. táblázat

Az újabb lexikogrammatikai elméletek (elsősorban az amerikai strukturalizmus *Harris* és *Chomsky* nevéhez fűződő grammatikái) létrehozása folyamán felmerült annak az igénye, hogy terminológiailag is különbséget tegyenek a *rendszer* és a *használat* (*Chomsky* terminológiájában: a kompetencia és a performancia) elemei között; így jött létre a 'mondat' szakszó mellett a 'megnyilatkozás' szakszó, előbbivel a rendszer, utóbbival a használat elemére utalva. A 'megnyilatkozás' szakszó alkalmazása azonban két problémával terhelt: az egyik az, hogy a megnyilatkozás nagyságrendje nincs pontosan definiálva, a másik az, hogy egyesek csupán 'szóbeli' megnyilatkozások jelölőjeként használják. Többek között ennek a problémának a kiküszöbölése érdekében alakult ki az utóbbi időben a 'rendszermondat'-'szövegmondat' szakkifejezés pár, amely egyértelműen utal mind a szóban forgó elemek nagyságrendjére, mind a hovatartozásukra (a 'szöveg' előtagot mind 'látás', mind 'hallás' útján befogadható nyelvi tárgyakra vonatkoztatva).

Az egyértelműség biztosítása érdekében azonban ezt a megkülönböztetést az *1. táblázatban* található valamennyi elemre ki kell terjeszteni, azaz különbséget kell tenni morféimák, morféimacsoportok, szóalakok, főnévi/igei csoportok, egyszerű mondatok, összetett mondatok, mint *rendszer-* és mint *szövegelemek* között; ehhez a megkülönböztetéshez azonban még nem áll elfogadott terminológia a rendelkezésünkre. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy több szövegmondatból álló szövegek esetében beszélni kell tudnunk a szövegmondatoknál magasabb nagyságrendű szövegelemekről is, amihez a 'bekezdés', 'fejezet' stb. szakszavak nem megfelelőek, mert azok nem lexikai, hanem tipográfiai egységeket jelölnek.

A feni különbségtévesztések megvilágítására lássuk most a *Ve/7* szöveg [13]-as szövegmondatát: „[13] A Bábirkó nevű falurész nem volt messze a házunktól.”

Ismét bizonyos leegyszerűsítéssel élve azt mondhatjuk, hogy ezt a szövegmondatot a *rendszer nyelvészet* lexikogrammatikai szektora a következő szempontokra vonatkozóan kell leírja/értelmezze:

Meg kell adja a [13]-as *szövegmondat* alapjául szolgáló *rendszermondat* *kategoriális szerkezetének* a – mondatösszetevők lineáris elrendezésére tekintettel nem lévő – leírását, amely azt kell ábrázolja, hogy abban a „nem volt messze” a predikátum (*az állítmány*), s annak két argumentuma van: „a Bábirkó nevű falurész” (amely az adott állítmány mellett az *alany* szerepét játssza) és „a házunktól” (amely az adott állítmány mellett a *határozói kiegészítő* szerepét játssza). Miként általában, úgy ebben a mondatban is az argumentumok az *utalóelemek*, azaz ebben a mondatban a Bábirkó nevű falurészről van szó, valamint egy „házunk”-ként megnevezett házról, és a mondat azt állítja, hogy az előbbi nem volt messze az utóbbtól.

A *rendszer elemei használata nyelvészetének* lexikogrammatikai szektora pedig többek között a következő feladatot kell ellássa:

A [13]-as *szövegmondat* alapjául szolgáló *rendszermondat* kategoriális szerkezetéből az alábbi hat grammatikailag helyes *lineáris elrendezést* kell levezesse:

- nem volt messze a Bábirkó nevű falurész a házunktól,
- nem volt messze a házunktól a Bábirkó nevű falurész,
- a Bábirkó nevű falrész nem volt messze a házunktól,
- a Bábirkó nevű falurész a házunktól nem volt messze,
- a házunktól nem volt messze a Bábirkó nevű falurész,
- a házunktól a Bábirkó nevű falurész nem volt messze;

valamint arra vonatkozó információkat kell szolgáltatson, hogy általában milyen körülmények között helyénvaló az egyes elrendezések használata.

A *szöveg nyelvészet* lexikogrammatikai szektora végül (kizárólag a saját eszközeit használva, vagy igénybe véve egy szöveg tan eszközeit is, amely nem csak a nyelvre vonatkozó ismeretekkel operál, hanem a szóban forgó szövegben feltételezhetően kifejezésre jutó világdarabra vonatkozóval is) az előbbi két nyelvészeti ággal szemben azt kell leírja és értelmezze (vagy legalább valószínűsítse), hogy az adott szövegben a) mire utal „a Bábirkó nevű falurész” és „házunk” kifejezés; valamint azt, hogy abban b) miért a [13]-as szövegmondatban található lineáris elrendezés fordul elő.

E rövid szemléltetés bevezetésekként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a fenti elemzésben a szóban forgó *három* nyelvészeti ágat (azaz a rendszernyelvészetet, a rendszer elemei használatának nyelvészetét és a szövegnyelvészetet) mint *egyetlen funkcionális egység* összetevőit képező – egymással összehangolt felépítésű – tudományágakat értelmeztem, mert *szövegtani* szempontból ezt tartom az egyedüli *adekvát* megoldásnak.

B. Zs.: Minthogy a szóban forgó három nyelvészeti ág tárgyalására a későbbiekben részletesebben sor kerül, itt csupán a 'mondat'-'megnyilatkozás', illetőleg a 'rendszermondat'-'szövegmondat' szakkifejezéspárok iskolai oktatás keretében való használatával foglalkozom. A 'mondat'-'megnyilatkozás', valamint a 'rendszermondat'-'szövegmondat' megkülönböztetése (maguknak a kifejezéseknek a használata is) csak az utóbbi években íródott magyar nyelvű tankönyvekben fordul elő. Ezt mutatják az alábbi példák:

„BESZÉD	NYELV
SZÖVEG (SZÖVEGEGÉSZ)	
Szövegrész (pl. bekezdés)	
Megnyilatkozástömb	
Megnyilatkozás	Mondat
	Szintagma
	Morféma

...Ebben a modellben a nyelv egységei az egyik oldalon, a beszéd egységei a másik oldalon találhatóak, középen egymás mellett a megnyilatkozás-mondat párossal. A nyelv mindig a rendszert, a beszéd mindig a használatot jelenti. [...] Sémánkban a mondat = rendszermondat, a megnyilatkozás = szövegmondat....

BESZÉD	NYELV
SZÖVEG (SZÖVEGEGÉSZ)	
Szövegrész (pl. bekezdés)	
Megnyilatkozástömb	
Szövegmondat	Rendszermondat
	Szintagma
	Morféma
	Lexéma
	Fonéma

Mi tehát a megnyilatkozás? Röviden: két hallgatás, azaz szünet között létrehozott beszéd-mennyiség, amely a valóság mozzanataira tett utalást és az ezekre vonatkozó ítélet kimondását tartalmazza.

*

Mi a különbség a mondat és a megnyilatkozás között?" (9)

„A mondat
A nyelvtani szabályok alapján megszerkesztett egység.

Önmagában is befejezett szerkesztésű egység.

Többértelmű lehet, mégpedig különböző okoknál fogva.

Benne »üres« morféma (alaktani elemek) lehetnek.

A megnyilatkozás
Nem mindig hiánytalan szabályossággal megalkotott, mégis befejezettnek ható helyzetmondat.

A teljességet az olvasó (hallgató) az előzmények alapján gondolatban befejezettnek érzi.

A beszédhelyzetben egyértelművé válik.

Benne az »üres« morféma tartalmassá válnak.

Jelentése a lexémák (jelentéssel bíró szó-készleteti elemek) szótári jelentésének kapcsolatából áll elő.

Teljes struktúra (szerkesztmény).

Az ember szellemi oldalát tükrözi, és kollektív.

Elsődlegesen írásbeli.

A nyelvtani rendszert testesíti meg, ezért a neve rendszermondat.

A mondatot alkotó lexémakapcsolatok jelentése a szövegből (a szituációból, beszédhelyzetből), az előismeretekből, az előfeltevésből) kiegészül.

Lehet, teljes, lehet hiányos, tagolatlan is. Életszerű: az embernek a beszédben való részvételét tanúsítja testi mivoltával, érzelmi jelenlétével.

Elsődlegesen szóbeli.

A beszédhelyzethez igazodik a megformálásában, ezért neve: szövegmondat. (Tartalma a mondatszók is a szövegtől kapnak.)” (10)

Ami a megnyilatkozás (beszédegység) szakszó használatát illeti, gondolnunk kell arra, hogy ezt a szakkifejezést egyesek csak egy élőszóban elhangzott beszédmű megnevezésére használják. Jóllehet, annak írott szövege is, ha több mondatos nagyságrendű, megnyilatkozásokból áll. Ez utóbbi megnyilatkozások megnevezésére szolgál a szövegmondat szakkifejezés.

4. kérdés: Mi a rendszernyelvészet lexikogrammatikai szektorának tárgya, célja és módszere?

P. S. J.: Mint általában valamennyi tudomány/tudományág jellegét, így a nyelvészetiekét is a tárgy, cél és módszer valamely hierarchikus konfigurációja határozza meg. A 'hierarchikus konfiguráció' eben az összefüggésben azt jelenti, hogy abban a domináns elem szerepét a szóban forgó három elem bármelyike játszhatja. A hagyományos leíró tudományokban általában a tárgy a domináns, az (egészében vagy részben formalizált) értelmező tudományokban általában a módszer; nagyjában és egészében ez a viszony a hagyományos leíró grammatika és mondjuk a generatív transzformációs grammatika között is.

Lássuk most röviden e három elemet, nem fordítva figyelmet konfigurációjuk lehetséges hierarchiáira.

A lexikogrammatikának (mint a rendszernyelvészet szektorának)

– *tárgya*: a nyelvi rendszer tetszőleges nagyságrendű elemeinek tartománya;

– *célja*: e tartomány elemei (szintaktikai-szemantikai!) kompozicionális szerkezetének – az összetevők lehetséges lineáris elrendezésére tekintettel nem lévő – kategoriális leírása, vagy kategoriális leírása és értelmezése;

– *módszere*: az alkalmazott módszer függhet ugyan attól, hogy a cél csak leírás, vagy a leírás mellett értelmezés is, de mindenképpen eleget kell tyeen a maximális explicit-ség követelményének (amely egyúttal az egyértelmű alkalmazhatóság garanciája is).

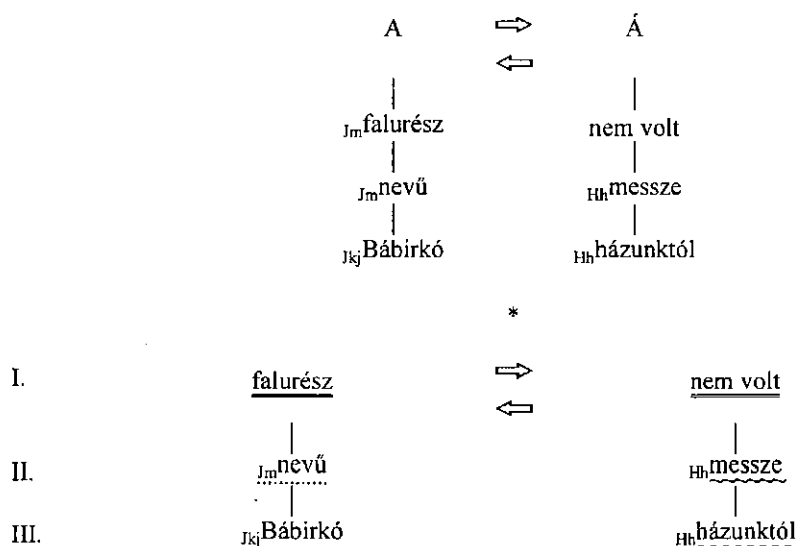
Hasznos lenne, ha mind a kutatók, mind a tanárok rendelkezésére állna egy olyan segédkönyv, amely a különféle lexikogrammatikák konkrét példák leírásával és értelmezésével szemléltetett összehasonlító bemutatását tartalmazná!

B. Zs.: A Jászó Anna – már említett – cikkében a tankönyvek mondatábrázolásait így foglalja össze: „...b) A mondatábrázolás szempontjából a tankönyvek több csoportra oszlanak. *Galgóczi László* a Deme-féle mondatábrázolási modellt követi mind az egyszerű, mind az összetett mondat ábrázolásában. A Zsolnai-program (NYIK) 6. osztályos könyvében szintén a Deme-féle modellt látjuk, ami azért meglepő, mert más elméleti alapon állnak, és mert ez már a harmadik váltás egyetlen mondaton belül (2. osztályban predikatív szerkezetet tanítanak, harmadiktól a közvetlen összetevős módszerből kölcsönzött ágrajzot használják, de hazai szintagmafelfogással. A Bánréti-program (NYKIT) a maga útját járja a közvetlen összetevős elemzésből kölcsönzött, de egyéni megoldásokat felmutató modellel (ezeket a megoldásokat kellene a szerzőnek tanári kézikönyvben indokolnia). A tankönyvek zöme a magyar nyelvtanokban meghonosodott ábrázolást alkalmazza, kisebb-nagyobb – főleg nyomdatechnikai okokkal magyarázható – eltérésekkel. A szerzők hol kiírják a modellben a szavakat, hol csak betűszimbólumokat használnak. (11)

A 3. kérdés tárgyalásakor láttuk *A hiúz* című elbeszélés [13]-as *szövegmondata* alapjául szolgáló *rendszermondat* kompozicionális szerkezetének globális jellemzését. Lássuk most ennek a rendszermondathoz egy-két iskolai elemzését. (Egy szövegtani szempontból célszerűnek tartható elemzés kérdéseivel *Beszélgetésünk* következő részében foglalkozunk.)

A J_{kj} Bábirkó J_m nevű falurész nem volt H_h messze a H_h házunktól.

5. kérdés: Mi a lexikogrammatikai szektor tárgya, célja és módszere a rendszer elemei használata nyelvészetének keretében?

P. S. J.: E kérdésre válaszolva itt szintén figyelmen kívül hagyom a szóban forgó három elem lehetséges hierarchikus konfigurációit.

A lexikogrammatikának (mint a rendszer elemei használata nyelvészetének szektorának)

– *tárgya*: a nyelvi rendszer tetszőleges nagyságrendű elemeinek tartománya;

– *célja*: e tartomány elemei lehetséges (szintaktikai-szemantikai-pragmatikai) használatának leírása, vagy leírása és értelmezése; az ennek a globális célnak a keretébe tartozó a) két speciális *szemantikai-pragmatikai* cél egyfelől a közlés, állítás, kérdés, felszólítás stb., másfelől a beszédtevékenység olyan megnyilvánulási formái, mint a kérés, ígéret, fenyegetés stb. kommunikatív aspektusainak leírása/értelmezése, b) alapvető speciális szintaktikai cél pedig a kategoriális szerkezetek összetevői lehetséges lineáris elrendezései kommunikatív aspektusainak leírása/értelmezése;

– *módszere*: az alkalmazott módszer függhet ugyan attól, hogy a cél csak leírás, vagy a leírás mellett értelmezés is, de mindenképpen eleget kell tenni a maximális explicittség követelményének (amely egyúttal az egyértelmű alkalmazhatóság garanciája is).

B. Zs.: „Nem könnyű most tanármag lenni, a tankönyvválasztás igen nehéz feladat; ugyanakkor – gondolom – senki sem sírja vissza az egykönyvű világot. A választék gazdag, de ellentmondásos is. Sok új érték került be az iskolákba, de a grammatika sok helyütt el van nagyolva és problematikus. Nem egyenletes a tananyag háttérül szolgáló szakirodalom mennyisége és minősége. Nagyon hiányoznak a modern irányzatokat közérthetően ismertető írások: elkelne egy ismertetés a beszédaktus-elméletéről, a pragmatikáról, az új szintaktikai irányzatokról” – írja A. Jászó Anna. (12)

Lássunk itt is egy-egy példát arra, hogy tankönyveink, segédkönyveink milyen módszereket/eszközöket ajánlanak például a fenti célok eléréséhez:

„Amikor kimondunk egy megnyilatkozást, ennek a kimondásával cselekszünk. [...] A beszéd-cselekvés értéke: minden nyelvi megnyilatkozásnak van valamilyen cselekvésértéke. Amikor kimondunk valamit, nemcsak a megnyilatkozás kimondását cselekedjük, hanem valami mást is: kérünk; parancsolunk; ígérünk; engedélyezünk; tiltunk; javasolunk; utasítunk; figyelmeztetünk stb.” (13)

*

„Ebben a játékrészben megadott szavakból kell mondatokat összeállítanod, mégpedig egyetlen meghatározott nyelvtani eszköz igénybevételével. A megszerkesztendő mondatok mindegyikének föl kell ölelnie a teljes megadott szókészletet. A kijelölt grammatikai eszközön kívül egyébvel nem élhetsz!

E szigorú megkötés érvényesítése közben fölfedezheted, milyen szolgálatot tesz a kiemelt nyelvtani eszköz a mondatalkotásban, közlendőnk szabatos kifejtésében. Megtapaszthatod azt is, hogy mondataink tartalma (üzenete) olykor alapvetően különbözik egymástól, máskor viszont csak árnyalatokban, hangsúlyokban, leheletnyi részletek tekintetében. [...] A megoldásképpen alkotott mondatokat célszerű elrendezve bevezetned a munkalap megfelelő helyére. Esetünkben efféleképpen:

Megrendelés		Teljesítés	
<i>Szavak</i>	megkérdezni, lehet, nem	<i>Szavak</i>	megkérdezni, lehet, nem
<i>Nyelvtan</i>	Mondatok	<i>Nyelvtan</i>	Mondatok
<i>Szórend</i>		<i>Szórend</i>	Nem lehet megkérdezni./! Megkérdezni nem lehet./!
			Nem; meg lehet kérdezni./! (Nem igaz, hogy tilos érdeklődni.) Nem; lehet megkérdezni./! (Igenis, lehet kérdezősködni./!)
			Meg lehet kérdezni, nem? Megkérdezni lehet, nem?
			Lehet meg nem kérdezni?/?! Meg nem kérdezni lehet?/?! (14)

A rendszernyelvészettel, valamint a rendszer elemei használatának nyelvészetével kapcsolatban a fentiekben bemutatott példák a szóban forgó feladatok elvégzésére többé-kevésbé 'autonóm' eszközöket nyújtanak, azaz nem szövegtani keretből indulnak ki, amelyben a három nyelvészeti ág egyetlen funkcionális egységet kell képezzen.

Mínt hogy a szövegnyelvészeti leírás/értelmezés szükségessé teszi a verstani és/vagy prozódiai kompozíció figyelembevételét is, azzal csak a következő fejezetben foglalkozunk. Ott tárgyaljuk továbbá a szövegtani keret jelentőségét (és alkalmazásának következményeit) is.

Jegyzet

- (1) Az érettségi vizsga közismereti tantárgyainak általános követelményei. Vitaanyag. MKM. Bp. 1997. március
- (2) A. JÁSZÓ ANNA: *A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10–18 éves korig*. Magyar Nyelvőr, 1995. október–december, 4. sz.
- (3) KISS JENŐ: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995.
- (4) KISS JENŐ: *Magyar anyanyelvűek, magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (5) ZSUFFA ZOLTÁNNÉ: *Gyakorlati magyar nyelvtan*. Panem–Akkord, Bp. 1996.
- (6) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv IV*. Tankönyvkiadó, Bp.
- (7) NAGY LÁSZLÓ: *Versék és versfordítások*. Magvető Kiadó, Bp. 1975.
- (8) ÁPRILY LAJOS: *Fecskék, őzek, farkasok*. Móra, Bp. 1965.
- (9) NAGY L. JÁNOS: *Nyelv–szöveg–játék tizenégy éveseknek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995.
- (10) SZENDE ALADÁR: *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995.
- (11) A. JÁSZÓ ANNA: *A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben...*, i. m.
- (12) NAGY L. JÁNOS: *Nyelv–szöveg–játék...*, i. m.
- (13) A. JÁSZÓ ANNA: *A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben...*, i. m.
- (14) HERNÁDI SÁNDOR: *Játsszunk nyelvtant!* Ciceró, Bp. 1997.